

Інститут філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України

Інститут психології імені Г. С. Костюка АПН України

СЕРІЯ «ФІЛОЛОГІЯ»

Наукове видання

«МОВА І КУЛЬТУРА»

Випуск 6

Том VI

Частина друга

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРИ

Видавничий Дім Дмитра Бураго
Київ 2003

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ Є. МАЛАНЮКОМ ТВОРЧОСТІ М. ГОГОЛЯ

В статье рассматривается своеобразие видения личности и творческого наследия Николая Гоголя Евгением Маланюком, в частности, общие и отличные доминанты творчества Т. Шевченко и Гоголя, Дж. Конрада и Гоголя, особенность гоголевского менталитета, трагизм его личности.

The article deals with originality of Eugene Malanuk's vision of Mykola Gogol's personality and creative legacy, in particular common and different dominants of creative work of T. Shevchenko and Gogol, G. Konrad and Gogol, peculiarity of Gogol's national consciousness, tragic element of his individual.

До проблеми інтерпретації Євгеном Маланюком постаті і творчості Миколи Гоголя частково зверталися такі відомі дослідники, як Юрій Ковалів, Леонід Куценко. Однак окремо ця проблема не ставилася літературознавцями, хоча Ю. Ковалів акцентував увагу на тому, що «жвавий інтерес автора «Земної Мадонни» до автора «Мертвих душ» був постійним, вбачався йому цілою драматичною проблемою, що стосувалася історичної долі України...» [2, 4]. Тому

© Циховська Е. Д., 2003

ми спробуємо означити основні напрями своєрідності інтерпретації Маланюком творчої долі Гоголя.

Постать Гоголя посідала одне з чільних місць у житті Маланюка ще з самого дитинства: навчившись читати у чотирирічному віці, в шість він вже знайомиться з творами прозаїка. Глибоке зацікавлення суперечливою постаттю Гоголя Маланюк втілює у статтях «Ранній Шевченко», «Три літа», «Малоросійство», «Гоголь-Гоголь», «Творчість і національність», «Південь і російська література», «Нариси з історії нашої культури», які увійшли у його головну працю «Книга спостережень», де розкривається трагедія національної невизначеності Гоголя, скалічена геніальність митця. Перебуваючи на території Чехословаччини і маючи доступ до пражського архіву Маланюка, що зберігається у родині сина поета Богдана Маланюка, дослідник творчості українського поета Леонід Куценко знайшов перший розділ монографії письменника під назвою «Гоголь», де у переліку найбільш вагомих письменників, якими захоплювався Маланюк в учнівські роки, – Т. Шевченко, М. Гоголь, М. Лермонтов, В. Гюґо, М. Твен та ін. Вчений зауважує, що у рукописі Маланюк стрілкою з'єднав свого діда Василя з Гоголем, пояснивши появу діда серед прізвищ авторитетів його талантом цікавише за Гоголя розповідати про «Вечори на хуторі» [3, 35].

Маланюк відзначає, що предок Гоголя, почесний запорізький старшина Остап Гоголь, був «по революції 1648 р. полковник брацлавський новоповсталого держави» [4, 6]. Між іншим, прадід самого Маланюка також належав до верстви запорізьких козаків.

У літературно-критичних розвідках Маланюк виділяє героїчну епопею «Тарас Бульба», вважаючи її справжнім монументальним і правдоподібним твором, який відтворює дух козацької доби з її гаслом «за Віру і Націю». Головний герой Тарас близький Маланюкові як втілення свободи і незалежності свого народу, неподільної відданості Батьківщині і товаришам, незламності духу, вірності ідеалам Запорізької Січі. Маланюк бачить в Гоголі митця переважно героїчних засад, який не мав можливості реалізувати цю особливість свого таланту в умовах України початку XIX століття, розвинувшись в імперському Петербурзі як письменник-сатирик.

Сім'я Маланюків під час лютневої революції в Росії пережила трагедію, подібну до долі братів Остапа та Андрія з твору «Тарас Бульба» Гоголя, коли рідні брати Євген і Сергій Маланюки обрали протилежні шляхи служіння ідеї: якщо Євген розбудовував українську державність під знаменами УНР, то Сергій приєднався до більшовиків, причому Євген Маланюк намагався врятувати брата, але не зміг. Дублюється в деякій мірі сюжетна лінія Тараса Бульби, якого суспільні події призвели до загибелі, як і батька Маланюка.

У статтях з «Книги спостережень» Маланюк протиставляє внеску Гоголя монументальний доробок Тараса Шевченка. Визнаючи їх двома великими силами українського народу, він зазначає полярність втілення їх задумів, а також трагізм добровільного або незалежного від них вибору долі. Обидва, на визначення Маланюка, «при всіх різницях і неспівмірностях своїх, залишилися орієнтаційними дороговказами й акумуляторами національного духа» [5, 133].

Проте, Маланюк протиставляє «нічне», «місячне», здебільшого «демонічне» світло гоголівських містичних оповідань яскравому прометеївському вогню поезій Шевченка. Йому очевидна добровільна трагедія «національної недокровності» Гоголя, який змальовує своїх співплеменників у «Мертвих душах» «сміючись крізь сльози», у той час як Шевченко прямо виказує гнів, презирство і сарказм до них: «славних прадідів великих правнуки погані», «раби з кокардою на лобі, лакеї в золотій оздобі», у такий спосіб закликаючи їх знайти сили для піднесення в героїчному минулому їхніх предків.

Засуджуючи добровільний, на відміну від вимушеного заслання Шевченка, переїзд Гоголя до Петербурга, Маланюк водночас співчуває «національному мученику», випрадовуючи вибір оманливим захопленням Гоголя легендою Петербурга, що в його уяві поставав продовженням Русі, а не втіленням «московщини». Про цю виокремленість Гоголем Петербурга з власне москальського середовища свідчить кружний шлях через Могильов (Білорусію), яким він дістався до міста туманів.

Маланюк, на наш погляд, з розумінням ставиться до потягу юного Гоголя до Петербурга, де зосередилася на той час еліта української інтелігенції: «Що ж мав з собою почати талановитий, повний творчих бажань, а при тім дуже амбітний, спраглий слави і далеких обривів молодик, який вже на шкільній лавці мріяв про широку арену діяльності?» [4, 9]. Гоголь пішов второваним шляхом Прокоповича, Розумовських і Безбородьків, свідомо подався до імперської столиці від одноманітного хуторянського існування. Проте подальше перебування у цьому місті і країні Маланюк визначає як «найжахливіший фаустівський варіант «продажу душі чортові» [4, 12], відчуваючи майже постійний душевний дискомфорт.

Прозріння Гоголя щодо істинної сутності Петербурга призводить до спроби втекти від нездійсненої мрії про Росію-Русь у липні 1829 р., але вже у вересні він повертається. В цьому його відмінність від співплеменника Джозефа Коженювського (Конрада), паралель з яким і проводить Маланюк у критичній статті «Гоголь-Гоголь». Хоча обидва не знайшли собі місця на батьківщині, Конрад, який ненавидів Росію через страту там на засланні матері, дістався до місця свого призначення, ставши письменником Британської імперії. Цей шлях не може наслідувати слабовольний і анемічний, на думку критика, Гоголь.

Маланюк визнає в Гоголі «найтрагічнішу постать письменника» [4, 8] через його національну невизначеність, про яку він писав у листі до Л. Смирнової від 24 грудня 1844 р.: «...сам не знаю, яка в мене душа, хохляцька або російська. Знаю тільки те, що ніяк би не дав переваги ні малоросіянину перед росіянином, ні росіянину перед малоросіянином. Обидві природи надто щедро обдаровані богом, і як навмисно кожна з них нарізно містить в собі те, чого немає в іншій, — явний знак, що вони повинні поповнити одна іншу» [1, 385].

Розв'язання питання етнічної приналежності Гоголя Сергієм Єфремовим у дослідженні «Між двома душами» [6], де літературознавець приписує Гоголю роздвоєння душі на російську та українську, не підтримується Маланюком, який підкреслює українські корені гоголівської спадщини.

Існування в літературознавстві погляду, що «українська тематика творів М. Гоголя обмежується на «українських повістях» («Вечори» та «Миргород»), а вже «Ревізор», «Мертві душі» і навіть «Одруження» – то «убивча сатира на Росію і москалів» [5, 137], Маланюк заперечує, наголошуючи на необізнаності письменника з Росією, зокрема, з Петербургом. Через це події «Ревізора», на думку Маланюка, як сатири на російську імперію відбуваються на території України, а дійові особи цього та інших творів є типовими представниками переважно українського народу. Маланюк визнає значимість гоголівської спадщини, що полягає насамперед у її національній своєрідності, зокрема, «Тарас Бульба» виділяється як «монументальний» і «вічний» твір, «Мертві душі» – як опис zdeградованого і zdeгенераваного панства, «Вій», «Пропава грамота» та ін. – як змалювання демонічного боку українського фольклору.

Маланюк посилається на дослідження мови творів Гоголя О. Мандельштамом, який у своїй монографії доводить, що справжньою мовою письменника залишилась українська, якої він не зміг до кінця позбутися у своїх безкінечних редагуваннях творів. До речі, Маланюк акцентує увагу на цікавому факті відсутності українізмів у мові Шевченка, для якого російська мова завжди була «чужоземною». Гоголь зізнавався у листі до Плетньова від 20 листопада 1848 р.: «...хочу назвчатися російськими звуками і мовленням. Боюся нагрішити противу мови» [1, 431], що Маланюк пояснює обставинами тодішнього середовища в Росії, коли насаджувалися галицизми та німецькі слова.

Маланюк звинувачує Гоголя в негативному впливі на молоду російську літературу, виплекану поезією Пушкіна, однак отруєну у своєму корінні хворобливими образами творів Гоголя, який насадив родовід «зайвих людей», «принижених і ображених», що набуло подальшого розвитку в творчості Ф. Достоєвського і Л. Толстого. Гоголь, на погляд Маланюка, зміщує у своїй творчості оксюморонні культури Росії і України: «...в т. 1 «Мертвих душ» несподівано посадив нашу, історичну Русь на московську «тройку» з москалем-«ямщиком» [5, 231].

Гегелівське наведення фактів за допомогою тези-антитези у Маланюка знаходить своє логічне завершення в синтезі негативної оцінки ренегатства Гоголя, що спричинило його духовну трагедію. Маланюк наголошує на невинуватості ціни досягнення слави Гоголем, що є занадто великою, – втрата Батьківщини.

Життя Гоголя в Росії Маланюк називає «експериментом», що призвів до духовної смерті митця, і виокремлює три стадії, що пройшла душа Гоголя: національно-недокровна, хвора і національно-відумерла. Цим періодам хронологічно відповідають твори Гоголя. До першої стадії належать нереальні, містичні образи «Вечорів на хуторі поблизу Диканьки», «Миргороду», «Вія», де через казкову фантазію передається ще молодий, недоторканий до реальності дух Гоголя. В новелах «Невский проспект», «Шинель», «Нос», що складають другий етап творчості, казкові герої поступаються місцем людським тіням – немічним і жалогідним, що передають своєрідність реалізму Гоголя.

Нарешті «Мертві душі» (третя стадія) промовляють самі за себе: «...життя й його живої вроди в тім творі вже немає» [4, 13], оскільки там представлені портрети типів героїв, змальовуються мертві національні душі: Собакевич є уособленням ненажерства, Плюшкін — скнарства, Манілов — «плиткого» сентименталізму, Чічков — грошоловства.

Водночас Маланюк поділяє думку про єдність і неподільність творчого доробку Гоголя, розглядаючи його в рідній українській культурному процесу. Витоки він бачить в українській філософії Сковороди, зокрема, в його теорії самопізнання і самовдосконалення, вченні про три світи (див. «Листування з приятелями» Гоголя), а не у зв'язках з російським літературним процесом. Маланюк поділяє тезу Гоголя щодо покращення життя суспільства, виходу для людства в пануванні православ'я, віри в силу Христа та його вчення, тобто в оцерковленні життя, ідею якого розвинув Ф. Достоевський.

У 1836 р. Гоголь «затруєний, розбитий, зламаний і як би напівживий духово, шукаючи вже не уявної «Росії» і не реальної «Малоросії», а «батьківщини душі» [4, 10], стає фактично емігрантом, опиняючись за кордоном (у Парижі, Римі, Єрусалимі та ін.). Маланюк стверджував, що складником «комплексу Гоголя» є «хлестаковство»: «...більшу частину свого життя мусив Гоголь трагічно удавати росіянина, патетичного патріота імперії... і одного з фундаторів її літератури» [4, 14], наближаючись до одного з своїх героїв з комедії «Ревізор», який в Україні вдавав з себе ревізора з Петербурга. До речі, Гоголь у листі до Жуковського від 6 березня 1847 р. зізнався: «...є в мені щось хлестаковське» [1, 404], вважаючи, що книга «Ревізор» є дзеркалом, в яке «мені треба дивитися для того, щоб бачити всю свою неохайність і менше грішити наперед» [1, 403].

Маланюк переводить трагедію Гоголя, що не був фактично ні росіянином, ні українцем, на трагедію Росії, яка, не зважаючи на відмінність культур двох народностей, намагалася їх поєднати. Для Маланюка Гоголь є політичною постаттю, на прикладі долі якої дедуктивним методом можна побачити споконвічне протистояння двох споріднених, але різних народів.

Ключовою дефініцією трагедії Гоголя та України є брак волі, а власне, її дефіцит. Якщо Гоголю заважали моральні чинники відчувати себе вільною людиною (за його зізнанням, він був невільник), то українцям теж бракувало автономії від Росії. Маланюк через образ Гоголя проводить свої ідеї прибічника незалежності України, які він виборював у 1920-х рр. на боці УНР і якими потім як поет-емігрант переймався все життя. Проте його намагання не увінчалися успіхом, що стало для нього особистою трагедією і визначило його долю вигнанця, змушеного жити на теренах Польщі, Чехословаччини, Німеччини, Америки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гоголь Н. В. Собр. соч.: В 6-ти т. — М., 1959. — Т. 6. — 563 с.
2. Ковалів Ю. Євген Маланюк // Слово і час. — 1991. — № 8. — С. 3–5.

3. *Куценко Л.* Dominus Маланюк: тло і постать. Монографія. – К.: Просвіта, 2002. – 368 с.
4. *Маланюк Є.* Гоголь – Гоголь // Слово і час. – 1991. – № 8. – С. 5–15.
5. *Маланюк Є.* Книга спостережень. – К.: Атіка, 1995. – 236 с.
6. *Єфремов Сергій.* Між двома душами. – К.: Вік, 1909. – С. 8.